

Қоғам өзгерісін жан-жақты әрі терең таныған зиялы тұлғалар халқының ұлттық санасының оянуына қажетті мәселелерді дұрыс барлап, әрі қарайғы өрлеуіне ықпал етті. Ұлтының тәуелсіздігін көксеріп, рухының жоғары болуын қолдаған қайраткерлердің осы арнадағы мұрат-мақсаттары да, көзқарастары да үндес еді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Алаш, 1991.
2. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш // Бес томдық шығармалар жинағы. 1 том. Алматы: Алаш, 2003.
3. Смағұлова С. Ұлттық интеллигенция және XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы аграрлық мәселе. Автореферат. Алматы, 1999.
4. Яш Түркістан туралы көбірек мәлімет үшін қараңыз: Қара Ә. Мұстафа Шоқай Өмірі Күресі Шығармашылығы. Алматы, 2004, 263-273 б.
5. Шоқайдың Қазақстанда “халық жауынан” халық батырына көтерілу процесі үшін қараңыз. Қара Ә. Мұстафа Шоқай Өмірі Күресі Шығармашылығы. Алматы, 2004, 220-255 б.
6. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Алматы, 1995.
7. Шоқай М. Таңдамалы. Бірінші том. Алматы, 1998.
8. Шілдебаев С. XIX ғасырдың 1-жартысындағы Түркістан идеясы және Мұстафа Шоқай // Жас Түркістан, 1999. №2-3.
9. Тілешов Е. «Алаштың» жолы // «Алаш қозғалысы» жинағы, Алматы, 2008.
10. Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы: Қазақ ССР ғылым академиясы баспасы, 1961.
11. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы, 1995.
12. Омарбеков Т. Қос төңкеріс және Алаш қозғалысы // Ақиқат. - 1994. - №9-Пб.
13. Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткерлері: саяси құқықтық көзқарастарының қалыптасуы. - Алматы, 1998.
14. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. 1-том.
15. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. - Алматы, 1994.
16. Бөкейхан Ә. Таңдамалы шығармалар жинағы. - Алматы, 2003.
17. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. - Алматы, 1992.
18. Қойгелдиев М. Алаш өткен жол // Ақиқат. - 1994.
19. Бөкейхан Ә. Таңдамалы қазақ энциклопедиясы. - Алматы, 1995.

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ МҰСЫЛМАН МЕКТЕПТЕРІ

Байбулсинова А.С., т.ғ.к., доцент

Сүлейменова Э.А., магистрант

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Орал қ., Қазақстан

Патшалы Ресей қазақ жерін отарлауды бірнеше тарапта жүргізді. Соның бірі діни саясаты. Мұсылман дінін қолдаған сипатта болып, ел ішіне ылаң салу XIX ғасырда патшалы Ресейдің басты саясатына айналды. Ресей үкіметінің қазақ халқының діни саясатына жүргізген реформаларында татар ұлтын таңдап алуындағы басты себеп қазақ халқының бұл ұлтқа туыскандығы мен сол уақыттарда халқымыздың арасынан ислам ғұламаларының рөлінің жоғарлығында болатын. Татар молдаларынан жасақталған топ қазақ жазирасында тыңшылық қызметтерді де атқарған болатын.

Ислам дінін отарлық езгі саясатына ыңғайластыра қолдаған осы істердің бірінде патша үкіметі қазақ халқының діни саласын өз уысында ұстады. Мәселен, 1868 жылғы Ережедегі «Қазақтың құқы», «Қазақтың діни істерін басқару» бөлімдерінде: «Қазақтар дін ісі бойынша Орынбордағы дін ислам мүфтиіне қарайды. Қазақтардың жергілікті жердегі діни істерін тағайындалған молдалар жүргізеді, ол азаматтық басқармаға, сол арқылы Ішкі істер министрлігіне бағынады. Қазақтардың арасында бір болысқа бір тағайындалған молда бекітіледі. Молданың сайланғаны туралы ақпаратты уезд бастығына жолдайды, ол мұны бекіту үшін облыстық басқармаға жібереді. Молдалар Облыстық басқарма мен Әскери губернаторлардың шешімімен бекітіледі не босатылады. Мешіттер тек қана генерал-губернатордың рұқсатымен салынады. Мешіттің жанынан жергілікті балаларды оқыту үшін мектеп ашуға молда міндетті түрде уезд бастығының рұқсатын алуы керек», - деп жазылған. Сырт қарағанда мұнда дін таратушы молдалар санын көбейтіп мұсылмандыққа жол

берілгендей еркіндік танылғанымен, осы істің өзін зорлықшыл империя қасақана халық мүддесіне қарсы бағытта жүргізді. Аталмыш діни саясаттың шырмайынан Бөкей Ордасы да шет қалған емес. Бұл саясат Ордада тағайындалған молдалар арқылы жүргізіледі. Жәңгір хан Ордаға аталмыш саясаттың шеңберінде білімді татар молдаларын шақырып оларға қазақтарды дін іліміне оқытуды тапсырады. Ахунның емтиханынан лайықты болған оқығандарды молда жасады, оның белгісі ретінде ашық татар тіліндегі өзінің және ахун мөрі басылған үкімдерін берді. Сонымен қатар, Орданың молдалары үкіметтен өз міндеттері бойынша өзіндік нұсқауды алды. Бұл Жәңгірдің өз хандығын нығайтудың бір сатысы еді [1, С.24-32].

Ал жоғарыдан тағайындалған татар дің басылары іс жүзінде мемлекеттік қызметкер болды. Орынбор губерниялық басқармасының діни мәселелердегі қызметі қазақ ақсүйектері мен ауылдарындағы татар молдаларын қанағаттандырды. Арнайы ұйғарыммен жіберілген татар молдалары Бөкей Ордасына көптеп келе бастады. Ал, Бөкей Ордасына келген татар молдаларының санын анықтау әрқашан мүмкін бола бермеді [21]. XIX ғасырға дейін Қазақ жерінде молдалар көп болмады. Патша үкіметінің қазақтар арасында татар молдаларын қоныстандыруы арқасында, сонымен қатар Хиуа және Қоқан хандықтарының Ресеймен шиеленістері және олардың халықтың діни сенімін пайдаланып антиресейлік үгіт-насихат жүргізуге тырысуы арқасында XIX ғасырдың бастап Қазақ жерінде молдалар саны артты. Қазақ хандары мен сұлтандары өздерінің саяси жағдайларының тұрақсыздығын сезіп, бірігіп уезде халықты ұстап қалу үшін дін басыларына жиі жүгінді. Аталмыш жүйе Бөкей Ордасында да өрбіген болатын. Мұны Жәңгірдің саяси бағытынан аңғаруға болады [1].

1838 жылы Сенаттың мұсылман тұрғындарына метрикалық кітаптарды енгізу жүйесін тарату туралы жарлығы жарияланды. Жарлыққа сәйкес, метрикалық кітапқа туу, өлім, неке туралы мәліметтерді енгізу жатқызылады. Хан діни салада Сенаттың жарлығын орындауға тырысты. Бөкей хандығының билеушісінде өзіне бағынышты далалықтарды өзінің қол астында жоғары діни істерді шоғырландыру арқылы ұстауға тырысу ниеті анық байқалды. Ресей үкіметінің діни саладағы Жәңгірдің өз дербестігін де аңғаруға болады. Мысалы, Жәңгір хан XIX ғасырдың 30 жылдарына дейін мешіт салу істерінде Орынбор губернаторлығынан рұқсат сұрап келсе, 30 жылдардан кейін Мешітті салуға рұқсат алудың бюрократиялық созуының қиындығынан, бұдан әрі мұндай рұқсаттарды өздігінен бере бастады. 1833 жылы хан К.Аткелтіров молдаға Бұқсақ өзенінің сол жағалауынан мешіт салуға куәлік берді. Сонымен қатар Жәңгір хан жеке өзі қазақ рулары мен бөлімдеріне молданы тағайындады. 1850 жыл 23 желтоқсандағы Орынбор шекаралық комиссиясына Ішкі орда жөніндегі уақытша басқарманың Хабарламасында 113 мұсылман дін басыларының тізімі және олардың Жәңгір хан мен бекіткен мерзімі қоса көрсетілген. Бұл құжатқа сәйкес ең алғаш бекітілген уақыт 1840 жылдың 26 мамырына жатады, ал ең соңғысы – 1845 жылдың 25 маусымы [2, 58 б.]. Ресей империясында қалыптасқан дәстүр бойынша молдаларды тағайындау үшін әкімшілік өлкенің рұқсаты қажет және үміткерлер Уфадағы ислам дін басылары жиналысында сынықтан сәтті өтуі қажет болды. Егер Орынбор және Самара генерал-губернаторы В.П. Перовский мемлекеттік мүлік министрі граф П.Д.Киселевке ордадағы жағдайды Жәңгір ханның қызметіне сыни-жағымсыз жағынан төмендегідей баяндады: «Такого рода распоряжения нисколько не сообразны с характером ревностного мулльманина, если бы даже умилиа Джангера к распространению магометанство в Орде предположить проистекавшими из религиозного убеждения. Но ближайшее рассмотрение его действий по этому предмету показывает, что источником их была не бескорыстная ревность благостного человека к исповедуемой им религии, а скорее расчет. Как человек умный и дальновидный Джангир, без сомнения, рассчитывал, между прочим, и на то, что муллы, им созданные и посвященные, могли служить в руках его для укорнения в народе к особе хана уважения и покорности еще лучшим орудием, чем другая опера его владычества- состоявший при хане сотенный отряд русских казахов и русские пушки, являвшиеся в случае нужды для внушения киргизам должного повиновения к правителю». Сонымен айтылғандардан қорытынды шығара келе, бөкей қазақтарының ханы олардың арасында ислам дінінің кең етек жаюына септігін тигізді және бұл ресми үкіметтік діни саясаттың көрінісі боды. Кейбір шенеуніктер жақтаған христандыққа келетін болсақ, оны тарату жүзеге асырылмады. Оны, христиан шіркеуінің құрылысының тарихи дәлелдейді. 1842 жылы Астрахан архиепископы Енотаевский Астрахан губернаторына Жәңгір ханның Сарайында тұрақты түрде православиелік дін қызметшісінің қажеттілігі мен қазынаның есебінен шағын шіркеу салу қажеттілігі туралы баяндады. Бұл жағдай туралы мәлімет Орынбор әскери губернаторы В.А.Обручевке жіберілді. В.А.Обручевке өз кезегінде ханнан Ордада тұрақты тұратын және көктем мен күзгі жәрмеңкелерде Ордаға келетін православиелік христиандардың саны 269 адамға жетті, тұрақты келушілер – 300 адам. Бұл мәліметтер 1843жылы 16 ақпандағы В.А.Обручевтің

мемлекеттік мүлік министрі граф П.Д.Киселевке қатынасында келтірілген. Жәңгір ханға төмендегідей хат жолданды: «...я полагаю бы постройку церкви при Ставке хана Джангера Букеева отложить до времени, так как это действительно могло бы показаться киргизам подозрительным и поселить в них недоверчивость к нашему правительству». 3-ші наурызда граф П.Д.Киселов Орынбор губернаторына І Николайдың бұйрығымен хан Ордасында уақытша жорық шіркеуінің құрылысы туралы қатынасты жіберді. Онда ол императордың келесідей сөздерін келтірді: «Принужденно не делать, но убедить, что всякий должен отправлять религиозны обряды по своему закону, и что если инородны сие делают без всякого вопрошения, то и православные не должны быть лишены этого права. Посему и пригласить хана Джангера избрать удобное время к исполнению сего, хотя и не в виде постоянной, но временной меры, учреждением при Ставке его походной церкви.» Бұл қатынас хаттан кейін 23 наурыздағы генерал В.А.Обручевке хатында келесідей дәлелді негіздер келтірілді: «Такое устройство православного храма божия, соответствуя в настоящее время местным здешним обстоятельствам и вполне удовлетворяя не тронет глубоких убеждений народа, еще дико мыслящего и дико чувствующего, ибо в нем он увидит необходимое для православных христиан и несколько до него не касающееся введение» Бұл шіркеудің құрылысына қаражатты хан жәрменкелерде болатын көпестердің немесе православие дінінің басқа да сенушілерінің ерікті садақаларынан жинауды ұсынды [3, 58 б].

1844 жылғы 7 тамыздағы губернаторға келесі хатында Жәңгір хан Ордада христиан шіркеуін салуға қаражат жинаудың басқа көзі жоқ екендігін түсіндіреді. Ол жеке өзінің қаражаттарын есебінен шіркеуді салуды қалайтындығын, бірақ бұл қадамнан екі жағдай тоқтатып тұрғандығын жазады: «1. При глубокой преданности киргизов своей вере такое пожертвование примется за совершенно противное ей и сильно тронет самые главные религиозные убеждения народа. 2. Покорная правительству Орда ничего не выразит открыто, но между ее войдет и воскоренится недоверие к моему управлению и к моим личным убеждениям и настояниям, которое крайне затруднит мои распоряжения и, главное, ее хозяйства» [4, 147 б]. Бұл хаттар және істің кейінгі өрбулері дәлел болғандай, үкіметтің діни саясаты бұл бағытта сақтықпен жүргізіледі.

Ресей үкіметінің Қазақ жерінде жүргізген діни саясатында ортаазиялық хандықтардың палының артуына кедергі жасай білді. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап нұсқаушы молдаларды тағайындау тоқтатылды. XIX ғасырдың екінші жартысында шенеуніктердің бірі былайдеп жазды: «Қазіргі кезде біздің үкімет молдаларды тағайындау туралы, қырғыздарға мешіт салу бас қатырмайды. Кез-келген азғантай сауаты бар адам молда бола алады. Кедейлердің жаназасы мәжбүрліктен молдаларсыз өтеді, өйткені кедейлерде күнкөріс көзі жоқ» [2]. Осылайша, рухани өмір тынысын билік идеологиясына сәйкестендіріп, тікелей бақылау үшін арнайы күзеттегі әскер тобын ұстау мен «ахун» бастаған молдалар тобын жасақтау Бөкей Ордасындағы хан билігін бекітіп басқаруды орталықтандыру саясатына қызмет етті [5, 20 б.]. Бұл Ресей үкіметінің діни саясатының бір көрінісі еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тасмағамбетов А.С. История конфессии Казахстана в конце XVIII-начале XX вв. Уральск, 2010. – 565 с.
2. Зиманов С. Общественный строй казахов первой половины XIX века и Букеевское ханство. – Алматы, Арыс, 2009. – 400 с.
3. Ауелханов Р.Ф. Қазақ қоғамының саяси өміріндегі Орынбор мүфтилігінің орны мен қызметі (XVIII ғ. аяғы-XX ғ. басы): т.ғ.к. алу үшін даярл. Диссерт. – Алматы, 2010. -147 б. http://auelhanov_RF.kz
4. Нургалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. – Алматы, 2005. – 450 с.
5. Рысбеков Т.З. Бөкей Орда тарихы. – Орал, 2001. – 758 б.